

Михайло НАЄНКО

**«КУЛЬТ ШЕВЧЕНКА ЗМАЛКУ ПАНУВАВ
У НАШІЙ РОДИНІ»
(Шевченківські мотиви у «Спогадах»
і «Листах» Надії Суровцової)**

У статті простежено шляхи входження у свідомість Надії Суровцової творчості і постаті Шевченка, особливості його феномена як володаря дум і прагнень народу й землі української. Автор на прикладі долі однієї людини прагне показати зв'язок таланту Шевченка з ментальністю нації, з історією її розвитку, з буттям людства в минулому і в сучасності.

Ключові слова: людський геній, культ Шевченка, вульгаризації в шевченкознавстві, митець у творчості і в житті, батьківщина під'яремна і всюди.

Здавалося б, Шевченко оглянутий дослідниками під усіма кутами зору. Та «білих плям» в осягненні його феномена залишається все ж немало. Одна з них – запитання: «Чому?». Справді, чому «своїм» Шевченка визнає не лише культурний прошарок української людськості, а весь народ? Адже поетів і художників в Україні не бракувало навіть у найпохмуріші часи її історії: були вони в Києво-Руську та ренесансну епохи, ними рясніє барокова, класицистична й реалістична пора, але чомусь саме романтичний Шевченко прихилив до себе (без перебільшення) весь народ; ненависні до нього завжди залишалися тільки заздрісники, всілякі вульгаризатори й ненависники українства як історичної реальності. Всі ж інші не тільки вважають себе і прихильниками його людського генія, і навіть... шевченкознавцями. Надія Суровцова – в'язень ленінсько-сталінських таборів із майже 30-тилітнім стажем, і дисидент у хрущовсько-брежневську епоху – помітила це в рік, коли шевченківські роковини вперше відзначалися вільно,

тобто – в 1917 році, за умов становлення УНР (Української народної республіки). Дослівно в «Спогадах» Надії Віталіївни читаємо таке: «Навесні в Керелівці (1917 року) мало бути перше вільне Шевченківське свято. Мене делегувала (на нього. – М. Н.) «Селянська спілка»... Нас приділили на ночівлю до школи. Але спати не хотілося. Село було повне приїжджих із цілої України... Наїхало безліч хорів, відділів червоного козацтва. Всі були в національних костюмах... Співала немов кожна тополя... Дзвеніли солов'ї... Мені все здавалося казкою... Все, про що марили ми на далекій півночі (тобто – під час навчання Н. Суровцової на Вищих Бестужевських курсах у Петербурзі. – М. Н.), схиляючись над улюбленими книжками, повторюючи рядки знаних з дитинства віршів, тепер було втілене в життя, було передо мною... На ранок усі зібралися на майдані біля церкви... За приблизним обрахунком там було понад десять тисяч людей. Одкрили пам'ятника – здається, то було погруддя, і почалися промови. Пізніше правнук Шевченків, Дмитро Красицький, оповідав мені в Києві – він також був на святі – хто там промовляв. Я ж особисто не пам'ятаю ні одного промовця. Зате пам'ятаю, як налетіла чорна-чорна хмара і тепла злива до самого тіла промочила всіх присутніх, слухачів та промовців. Але ніхто ні на крок не рушив з майдану. Ми стояли всі, як заворожені урочистістю хвили...». Через багато років Н. Суровцова впевнилась, що то був не випадок, не стихійність, а історична і ментальна закономірність у свідомості українців. Продовжила вона наведений спогад такими словами: «Відтоді минуло ціле моє життя: і знов я стояла, цим разом не в Керелівці, а на Чернечій горі в день Шевченківського ювілею (в 1961 році, коли відзначалося 100-річчя від дня смерті Шевченка. – М. Н.) і знов була злива, і під дощем промовляли промовці, грали бандуристи, співав хор, співала вся круча, чорна від людей. Тим разом їх були десятки тисяч. І надалі, вертаючись уже, я побачила каліку на милицях: без одної ноги, він зійшов на всі триста шістьдесят п'ять східців знаних сходів, вклонився дорогій могилі, і тепер, у дощ, зливу, щасливий, променистий (виділено мною. – М. Н.) вертався разом з нами. Яка ж то повинна була бути любов!

Йшли та йшли люди, несли на гору вінки, берег був вкритий, як комашнею, людьми, машинами, гойдалися на хвилях пароплави, човни, моторки, а над Дніпром пливли величні згуки „Заповіту”. Цю останню картину авторка ширше розгорне в листі до подруги (теж Бестужевки) Кіри Іванівни Данилової: «Описувати все майже даремно, наскільки все було велично і яскраво. Особливо підкреслив це дощ – серед дня він линув, і під дощем десятки тисяч людей безперервно піднімалися трьомастами шістдесятьма п'ятьма сходинками до пам'ятника, несучи вінки, квіти й просто свої почуття. Я бачила каліку, на двох милицях, коли він уже спускався. Мороз пробрав – подумати лишень! Як треба хотіти, щоб це проробити.

Мені особисто ця подорож (як у Мекку, їй-богу) «закруглила» низку паломництв, починаючи з дитинства, юності й кінчаючи 1917 роком.

Немає вже солом'яної хатки, замість неї музей – як грецький храм; немає хреста – стоїть скульптура; немає діда, який охороняв могилу впродовж 50 років і варив нам куліш, і стелив солому для ночівлі – замість нього могильна плита там само, поблизу Шевченка... Але лишилося одне, незмінне – почуття батьківщини, й радісного смутку, що я мала можливість іще раз побувати там».

Надія Суровцова – з козацько-дворянського роду. Отже, мала найвищу для свого часу освіту і фіксувала свої почуття до Шевченка не за чиеюсь підказкою чи стихійно, а свідомо. Але й підсвідомо, ментально. Прізвище її дідів і прадідів було «Сирівець» (їхнє родове гніздо містилося в полтавському, а нині черкаському містечку Гельм'язів), а щоб стати дворянами, треба було перейменуватися на «Суровцових», як того вимагав російсько-імперський примус. Середню і вищу освіту вона здобувала ще в т. зв. дожовтневих навчальних закладах (Умань, Петербург, Київ), про українську мову і Шевченка в них можна було щось почути лише в, сказати б, позаурочних умовах, але в родинному колі вони існували нарівні з Отче-нашем. Про своїх батьків Надія Віталіївна зізналася: «...За національністю (її. – М. Н.) мама вважала себе росіянкою.

Батько – з походження мішаного – був в останній, так би мовити, редакції українцем. Очевидно, щоби справити йомуприємність, мама щороку на день його народження навчала мене, ще зовсім маленьку, якогось Шевченкового вірша. Згодом навчала української мови, читання, письма. Вірші (Шевченка. М. Н.), старанно переписані, я дарувала батькові. Мова в нашій родині за київських часів була російська, хоча літом на Полтавщині (в Гельмязеві. – М. Н.) я звичайно розмовляла більше українською, бо бабусі російської не вмiли». А в подальшій розповіді з'являється майже містика: до українськості і до Шевченка Надію Суровцову прилучило одно з сакральних Шевченківських місць у Києві – будиночок на Козиному болоті, який належав, виявляється, її дідові-прадідові, а в ньому ж, як знаємо, винаймав кімнатку на антресолях молодий Тарас. У «Спогадах» з цього приводу є такий запис: якогось там року родина Суровцових переїхала «на Козинку. Житло було вогке, темне, невеселе. Поруч були кімнати бабусі, там вічно бринів регіт, гітара... часом проходив, похитуючись, похмурій, напідпитку, дядько Толя і знов ішов „на антресолі”, до кімнатки Шевченка». В тому будинку, як знаємо, в 1928 році радянська влада зважилася відкрити Меморіальний музей-квартиру Тараса Шевченка; у 1958-му зроблено в ньому ґрунтовний ремонт і музейники первісний вигляд будинку відтворювали за... пам'яттю Надії Суровцової. Вона тоді вже відбула майже тридцятилітній термін ув'язнення та заслання, в часи «хрущовської відлиги» була відпущена на так звану свободу і реабілітована (певною мірою – завдяки клопотанню Павла Тичини як Голови Верховної ради УРСР у другій половині 50-х років ХХ ст. та свідченню на засіданні Трибуналу Київського військового округу Остапа Вишні) і адміністрація музею попросила її пригадати, яким же був той будинок на початку ХХ століття. Надія Суровцова справді пригадала і музейники дуже дивувалися, що в неї така чіпка пам'ять. Адже дівчинці, коли вона з батьками жила в тому будинку, було не більше п'яти років, а в 1958-му – шістдесят чотири (детальніше про це може розповісти авторка повісті про дитинство Суровцової Марина Павленко, яка (повість)

має назву «Найнадійніша» і вміщена в книжці письменниці «Райдуга в решеті» (2013).

Перше знайомство Н. Суровцової з Шевченківськими місцями відбулося в її гімназійні роки, коли їй було років тринадцять-п'ятнадцять. «Літом я поїхала (жили Суровцови тоді вже в Умані – М. Н.)... погостювати в Звенигородці, – читаємо в «Спогадах». – Ми пожили трохи (в лікарів Шостоцьких, донька яких квартирувала в Суровцових в Умані – М. Н.), а тоді зібралися в похід, відвідали Моринці, Керелівку, зробили фото з жорнова (треба: «з каменя жорен». – М. Н.), що лежав на місці, де була хата Шевченка, подивилися на кущ калини, під яким ховався Шевченко від мачухи, намилувалися краєвидами, і наші серця тремтіли від зворушення. Я за тих часів вже не раз бувала на Чернечій горі, і культ Шевченка змалку панував у нашій родині (виділено мною. – М. Н.). Тепер я побувала на Шевченковій батьківщині. Невмілими, напівдитячими руками ми виявляли наші знімки, друкували бліді фото... Рік був одинадцятий чи дванадцятий (тисяча дев'ятсот, звичайно – М. Н.). Характерна тут деталь про «культ Шевченка», який змалку панував у родині Суровцових. Надія не забувала про це навіть тоді, коли, навчаючись на Бестужевських курсах, жила (протягом, як мінімум, п'яти років) у Петербурзі. «Був лютий (1917 р. – М. Н.). Наближалися Шевченківські дні, – пише вона. – Звичайно в день роковин у Казанському соборі відбувалася панахида, куди збиралася українська колонія і все студентство. Бо хоч більшість із нас була безбожниками, ми справу панахиди вважали політичною демонстрацією і завжди брали в ній участь».

Кілька згадок про Шевченка залишила Надія Суровцова і з часів свого харківського періоду, коли повернулася з майже семирічного перебування за кордоном, зокрема – в Австрії. Потрапила вона туди в кінці 1918 року, коли разом з кількома делегатами їхала в Париж на якусь конференцію як співробітник Міністерства закордонних справ в уряді гетьмана Скоропадського. До Парижу вона тоді не доїхала, спинилася в Відні, там продовжила здобувати європейську вищу

освіту і в Віденському університеті захистила дисертацію на ступінь доктора філософії (тема: «Богдан Хмельницький та ідея української державності»); згодом протягом майже п'яти років побувала в багатьох європейських і американських країнах як активний член Міжнародної жіночої ліги миру і свободи; а коли сталінський режим закликав усіх «вимушених емігрантів» повернутися в СРСР і ніяких, мовляв, претензій до них не буде, Надія в це повірила і приїхала в тодішню столицю України Харків. Робота в газеті «Вісті», в РАТАУ, на кафедрі історії ВУАН під керівництвом академіка Д. Багалія і навіть у Головліті «наркомділу» (за тодішньою назвою) зблизила її з усім харківським бомондом української культури (П. Тичина, М. Хвильовий, В. Сосюра, М. Куліш, Л. Курбас, Остап Вишня й ін.) і брала участь у багатьох заходах, пов'язаних із Шевченком. Зокрема (згадує) була на перегляді першого фільму про Тараса Шевченка (з Амвросієм Бучмою в головній ролі), їздила на села, щоб узяти участь у різних просвітницьких заходах, учила дівчат у хатах-читальнях не тільки читати, а й в'язати вінки для заручених-наречених і т. д. А щоб було під час роботи веселіше, «читала вголос Шевченка, і дівчата слухали, потроху плакали над долею Катерини, а потім самі просили читати ще». До тих часів належить і один курйоз, який відлунув у житті Н. Суровцової аж через тридцять років. В її харківському кабінеті «наркомділу» стояли якісь меблі і... «Смішно, – пише Н. Суровцова, – що „свої” меблі я зустріла через тридцять років у залах Шевченківського музею в Києві... Жартуючи, я сказала: „Ну, коли в залі поруч буде ще стіл та два малих півкріселка, то це буде повністю мій харківський гарнітур”... Я спитала музейного контролера, звідки походять ці меблі. „Вони з маєтків Енгельгардта” (почула відповідь. – М. Н.)... Я була вже певна, що це колишні наркомдільські „резерви”. Це був той самий кардинальський малиновий репс, той самий орнамент і форми. Ми знову зустрілися!».

З часів тюремних і засланських, мабуть, найбільш зворушливими видаються згадки Надії Суровцової про те, що з нею завжди був Шевченків «Кобзар», і про те, як портрет по-

ета вона перемалювала для прикраси своєї камери-одиночки. В тій камері не дозволялося чіпляти на стінах ніяких фотокарток чи портретів. Одного разу Надія зважилася повісити на стіні роздобутий десь портрет Леніна; наглядач наказав зняти, а коли Надія не прислухалася, він особисто здер його зі стіни й викинув: чи не впізнав вождя, а чи надто ретельно виконував тюремний припис. З портретом Шевченка було інакше: змалювавши його, Надія пришпилила його до вишитого рушника, який вона тримала на одній із стін камери-одиночки. Наглядач, помітивши такий «пейзаж», на мить завмер у роздумах, а потім... «Пошепки... несподівано спитав, пальцем вказуючи на портрет: «– Самі?» «– Сама!» – посміхнулася я. Двері зачинилися, а я лишилася в роздумах. Випадок, щоб наглядач заговорив, був неймовірним». Як з'ясувалося, цього разу наглядач був українцем, тому Шевченка впізнав і не зважився наказати, аби портрет його було здерто з рушника. Більше того: за його клопотанням для Надії Суровцової було замовлено з Москви кілька книжок українських авторів.

Будучи вже на «хрущовській волі», Надія Суровцова не раз переконувалася, що ставлення до Шевченка в Україні інколи могло бути казенним, але здебільшого – побожним і по-людськи чуйним. Працюючи в Уманському краєзнавчому музеї, вона була однією з перших, хто порушив питання про встановлення в Умані пам'ятника Шевченка. Всім-бо в пам'ятку, що Умань у його «Гайдамаках» відтворена у найбільш трагічних барвах і пам'ятник їх автору тут таки мусив би стояти. Скільки разів Надія їздила до Києва у справах вирішення цієї проблеми та виготовлення самого пам'ятника, сказати важко. Але один рядок про це із листа до Кіри Данилової свідчить, що всі її клопоти тут були безмежно щирими і невтомними. «...Господи, – пише вона, – тільки б його все-таки поставили в Умані, до смерті хочеться!». Коли ж пам'ятник таки було встановлено, душу оповив смуток і навіть досада: «Пам'ятник Шевченкові поставили, – писала вона подрузі, – просто ткнули в Софіївці на той білий п'єдестал з-під цариці бронзової, пам'ятаєш? Над ставком? І так соромно, жах. Не могли зробити в місті й новий, як ми хотіли, і пам'ятник дарувала скульпторка (Петрашевич

Галина Львівна. – М. Н.), той, що був на конкурсі в Москві і зайняв друге місце, подумай! Відмовилися!».

Ще про одну досаду Н. Суровцова написала подрузі у зв'язку з Конгресом, що відбувався в приміщенні Верховної ради України з нагоди 150-річного ювілею Тараса Шевченка. Той Конгрес вилився у всенародне свято, на яке її чомусь не запросили: «Намірювалися, обіцяли, але просити та нагадувати я не стала, а самі «забули». Ну як не можна, то не можна. Улюбленими місцями поїду ще раз сама, коли вляжуться святкові настрої та відрине хвиля відвідувачів. Адже я не турист, і не вперше мені бувати і на батьківщині, й на могилі Шевченка». Хто обіцяв запросити – я можу здогадуватися. Швидше всього – Микола Бажан, який був лідером і головуючим на тому Конгресі, а вони ж (як земляки, уманці) підтримували між собою майже приятельські стосунки. Я був «вільним слухачем» на тому Конгресі, спостерігав, як М. Бажан надавав слово виступаючим знаменитостям зі всього світу і зараз згадую про те все, як про легенду. Справді, в пам'яті спливають виступи на Конгресі великого американського художника й письменника Рокуела Кента, польського класика Ярослава Івашкевича, грузинських письменників Георгія Леонідзе й Карло Каладзе... Рокуел Кент повторив тоді свою думку про Шевченка, яку висловив до 100-річчя з дня смерті Кобзаря і ввійшла вона й до тритомника «Світова велич Шевченка»: «Я американський художник і американець плоттю і кров'ю, але те, що я бачив з творів Шевченка-художника, і те, що я знаю про нього, як про поета, викликає найглибші чуття щирого захоплення його талантом і творчістю. Я пишаюся цими творами, немовби я сам українець. Ваш Шевченко – це мій Шевченко». Зворушливою була реакція учасників Конгресу на виступ грузинського поета Карло Каладзе. Він виголошував його російською мовою, але на початку і в кінці процитував чотири рядки Шевченка українською:

*О люди, люди-небораки!
Нащо здалися вамцарі?
Нащо здалися Вам псарі?
Ви ж таки люди, не собаки!*

Зал у буквальному розумінні ревів від захоплення цими рядками, а в Миколи Бажана, як головуючого, кілька разів змінювався колір обличчя: від рожево-бурякового до блідо-синього: бо ж поруч із ним (зліва й справа) сиділо немало сучасних нащадків отих комуністичних царів-псарів, яких так «уславляв» Шевченко. Про це багато-хто перешіптувався під час перерви між засіданнями Конгресу, я все те слухав краєм вуха і, думаю, що якби Надію Суровцову все-таки запрошено було на той Конгрес, то ми могли б із нею навіть випадково зустрітися в перервах між засіданнями учасників Конгресу. Як випадково не раз, було, наші шляхи перетиналися з Павлом Тичиною чи Максимом Рильським, або, зокрема, з Варварою Маслюченко – дружиною Остапа Вишні, з якою Надія Суровцова здружилася ще тоді, коли давала їй прихисток в Архангельських краях, де Суровцова перебувала на засланні, а Варвара Маслюченко приїжджала провідати засудженого на «десятку» свого сатирика й гумориста...

Надія Суровцова ще не раз підтверджувала в своїх «Спогадах» та «Листах» шанобливе ставлення до Тараса Шевченка, інколи її шевченкіана збагачувалася оригінальними коментарями про різні, пов'язані з Шевченком, події, які характеризують радянську епоху часом з не дуже приглядного боку. В одному випадку, наприклад, друг дитинства Надії Юрій Корчак-Чепурковський так прокоментував прем'єру кіно-балету К. Данькевича «Лілея»: «...кіно кольорове, „за мотивами Шевченка“, цього краще б не писали, бо після доробки В. Чаговця і музики Данькевича першотвору не впізнати (нова перелицьована „Енеїда“)». Цей же Юрій Корчак просив Надію звернути увагу на оформлення третього номера «Українського історичного журналу» (1961). «Українська історична наука, – писав він, – побила рекорд: до сторіччя Шевченкової смерті номер вийшов... з трьохкольоровим прапором „єдиної-неподільної на обгортці журналу“... Прапор Союзу руського народу». Чому Юрія так обурило оформлення українського журналу, слід згадати, що таке «Союз руського народу» з його триколірним прапором: цей «Союз...» відомий у російській історії, як «Чорна сотня», очолювана

тим Пуришкевичем, що був ненависним навіть для не менш «чорного» в майбутньому Володимира Ілліча. В історії, виявляється, все повторюється: російсько-імперськими прапорами починалася сучасна війна Росії проти України; підставні російські сепаратисти, як знаємо, два роки тому почали зривати в Криму та на Донбасі українські державні прапори і на їх місце встановлювали саме чорносотенні трикоЛЬОри...

Закінчити своє спостереження про Шевченка в житті Надії Суровцової і про те, чому він увійшов і в свідомість, і в підсвідомість українського люду, хочу її міркуванням, яке дещо не в'яжеться з її повсюдним захопленням постаттю і творчістю геніального Кобзаря. У 1958 році, будучи вже на «хрущовській волі», вона несподівано відкрила для себе Шевченкове листування. І виділила в ньому ту кореспонденцію (скажу так), яка відноситься до років заслання поета. Сама пройшовши через такий «університет», Надія Віталіївна припустила, що (як людина) Тарас Григорович був недостатньо... стійким. Відомо, що дослідники мистецтва давно помітили своєрідну неспівмірність талановитості і, скажу так, суто людських рис в обдарованих митців. Михайло Максимович – сучасник і приятель Шевченка – одного разу теж наголосив, що поетичний геній Шевченка і Шевченко як людина – це не те ж саме. Останнім часом з'явилося кілька відеофільмів на цю тему, хоча, як мені здається, вони мало що додають до вичерпного розуміння цієї теми. Надія Суровцова з висоти свого багатолітнього стажу в тюрмах і на засланнях (утричі довшого, як у Шевченка) зауважила, що... Дослівно: «Читаю Шевченка, невідомі мені томи з листуванням із заслання. Еге ж, слабуватий він був духом, і журився не в міру, належну такому таланту. Адже всього десять років і з листами друзів, і з клопотанням княжни Репніни та графині Толстої, і Щепкін, та кого тільки не було у нього... Мене дуже вразило це листування – oprіч «вищесказаного», він зовсім по-інакшому виглядає за цими першоджерелами. Немає й сліду атеїзму, який йому звичайно приписують, навпаки, непідробне глибоке релігійне почуття. А потім його листи після повернення із заслання. І тут уже точно така ж боязкість, невпевненість,

невміння знайти своє місце в житті, як і у всіх нас, поголівно, у тих, що повернулися. От, виявляється, як можна по-іншому зовсім читати великих людей». Тут, щоправда, поєднано різні речі: слабкість духу, релігійність, боязкість... Але важливо, що про все це мовиться з розумінням. Це не докори, а «міркування вголос» людини, яка побувала, сказати б, у шкірі великого генія (на засланні, тобто), і водночас – хотіла б від нього геніальності не тільки в творчості. Але такого, мабуть, не буває в принципі. Не випадково скільки легенд ходить про дуже «різного» Шандора Петефі – не однакового в житті і в революційній творчості; про «дійсного статського радника» Рудченка, який був водночас і автором «Волів», але вже – як Панас Мирний; про Гете як автора «Фауста» і водночас – «міністра герцога» й «таємного радника»... Це вже, звичайно, інша тема, але наштовхнула на неї Надія Суровцова саме у зв'язку з її міркуваннями про Тараса Шевченка... Шкода, що укладачі «Шевченківської енциклопедії» її поки що не помітили. А вона ж навіть жменьку землі з Шевченкового села в себе в хаті тримала. Це сюжет, щонайменше, для дуже талановитого драматурга. Зміст його Надія виклала в листі до табірної подруги з Прибалтики Ольги Зведринь: «Їздила на батьківщину Шевченка в село... Привезла собі жменьку землі звітіль. Це те, про що я мріяла свого часу на Колимі, та не було можливості. Навіщо вона мені, не відомо, але приємно мати те, що хочеться. На Колимі це була б земля з Батьківщини, але ж тут батьківщина всюди». Навіть у цьому останньому реченні відчуваєш, чому в свідомість українського люду так глибоко ввійшов Шевченко і якого тонкого письменника в особі Надії Суровцової втратила Україна: «...Тут батьківщина всюди...».

Одержано редакцією – 26.04.16
Прийнято до публікації – 18.10.16